

ОСОБЛИВОСТІ РЕКРЕАЦІЙНО -ТУРИСТИЧНОГО ВИКОРИСТАННЯ ВОДНИХ РЕСУРСІВ

Кучеренко Валентина Степанівна, старший викладач кафедра міжнародного туризму та країнознавства, ФМВ, Національний авіаційний університет, Україна, Київ

Дудник Іван Миколайович, доктор геог.наук, професор кафедри міжнародного туризму та країнознавства, Національний авіаційний університет, Україна, Київ

Анотація. Розглядаються змістовно-функціональні характеристики водних ресурсів як об'єктів рекреаційно-туристичного природокористування. Аналізуються туризмознавчі публікації з наукових підходів до визначення сутності та особливостей рекреаційно-туристичного використання водних ресурсів, що висвітлені в роботах зарубіжних та українських вчених (О. Бейдик, І. Бондаренко (2016), В. Вишневський, В. Кифяк, Т. Сокол, О. Топчієв). Акцентується увага на відсутності єдиної чіткої та стрункої схеми класифікації водних ресурсів як об'єкта туристично-рекреаційного використання. Обґрунтовуються класифікаційні критерії рекреаційного та туристичного використання водойм і водотоків. Узагальнюються результати досліджень існуючого стану використання водних об'єктів, наводяться класифікаційні моделі у вигляді рисунків та таблиць, зокрема за критеріями функціональності (відпочинок, туризм, спорт, лікування та профілактика), характеру використання території (акваторії, узбережжя, аква-суходільне), тривалості відпочинку (діяльності), форм організації відвідувачів, ступенем організованості відпочинку. Показується взаємозалежність рекреаційних функцій водних об'єктів з установами та місцями відпочинку. Показана диференціація річкового туризму - походи по річках, озерах і водосховищах на туристських суднах (байдарках, човнах, катамаранах, надувних суднах, плотах тощо). Висвітлюються нові форми та способи рекреаційно-туристичного водокористування (яхтинг, ритуальний туризм, рафтинг, каякінг, каньонінг, віндсерфінг, вейкбордінг, підводні розкопки та скарбошукання). Наведена детальна класифікація підводного туризму (фрі-дайвінг, рекреаційний та професійний дайвінг, підводне полювання, дайвінг-спелеологія, спортивний дайвінг, дайвінг-дослідження затонулих суден, подорожі на підводних човнах).

Вступ. Водні ресурси як елемент інтегрального природно-рекреаційного потенціалу відрізняються від інших його видів як за змістом, так і за функціями. З'ясування та змістовно-функціональний аналіз специфічних особливостей водних ресурсів, напрямів та способів їх використання, врахування такої специфіки в практиці рекреаційної діяльності має бути неодмінними умовами їх ефективного використання для потреб туризму. В такому розумінні важливим є завдання класифікації і систематизації видів рекреаційно-туристичної діяльності на водних об'єктах. У туризмознавчих публікаціях представлені досить різноманітні класифікаційні схеми, які містять чимало підходів до їх виділення і базуються на різних критеріях.

Серед українських науковців проблемі визначення змісту водної рекреації і туризму приділяли увагу О. Бейдик (2001), О. Старовойтенко (2002), В. Кифяк (2003), О. Любіцева (2005), О. Топчієв (2005), Л. Мармуль, О. Сарапіна (2006), Т. Сокол (2006), Л. Кобанець (2007), М. Мальська, В. Худо (2007), М. Рутинський, О. Стецюк (2008), Д.І. Каліновський (2013) І. Полякова (2012), І. Ганжа (2005), І. Бондаренко (2016), В. Вишневський (2018), М. Литвиненко (2022).

В той же час не існує єдиної чіткої та стрункої схеми класифікації водних ресурсів як об'єкта туристично-рекреаційного використання. Важливість такої класифікації пояснюється потребами змістовно-організаційного вдосконалення існуючих напрямків рекреаційного використання водних об'єктів, так і винайдення та запровадження нових напрямків і способів такого використання.

Результати наукових дослідження. Сутність рекреаційного водокористування полягає у специфічній діяльності людини та суспільства у вигляді відпочинку, спорту та туризму безпосередньо на акваторії або узбережжі водойм. Тобто рекреаційне водокористування складається з таких процесів як дослідження, освоєння, використання, охорона та відтворення водно-ресурсного потенціалу. Головним ресурсом такого виду водокористування є водні об'єкти як сукупність аквальних та суходільно-прибережних природних комплексів, які в сукупності володіють необхідними властивостями для задоволення потреб в різноманітних видах дозвілля. Рекреаційно-туристична діяльність на водних об'єктах відрізняється досить великою різноманітністю. Це, насамперед, купання, сонячні ванни, рибальство (з плавзасобу, з берега, з льоду), відпочинок на парусних і веслових суднах, відпочинок з використанням моторного малолітражного флоту, воднолижний спорт, підводне полювання, полювання на водоплаву здобич, водні спортивні заняття, дайвінг, відпочинок біля води для отримання естетичної насолоди, а також спортивний, круїзний та екстремальний туризм, яхтинг тощо. Навіть простий перелік найбільш масових видів рекреаційних занять на водоймах свідчить, що вони суттєво відрізняються за сезонними ознаками, вимогами до природних факторів, засобами для їх здійснення тощо. Тому багатьма дослідниками робляться спроби систематизації та класифікації водної рекреації та туризму за різними ознаками (критеріями).

В залежності від цільового призначення рекреаційне водокористування може бути рекреаційно-лікувальним, рекреаційно-оздоровчим; рекреаційно-спортивним; рекреаційно-пізнавальним та рекреаційно-розважальним.

На думку переважної більшості авторів для створення класифікації рекреаційного та туристичного використання водойм і водотоків необхідно залучити такі критерії як функціональний характер виду діяльності, тривалість перебування відпочиваючих в рекреаційних зонах, форма організації відпочиваючих, ступінь і характер організації відпочинку, вид природно-територіального ландшафту, контингент і статево-вікова структура відпочиваючих, вид транспорту, форма отримання доходу від рекреації, пора року тощо.

За функціональними особливостями, головними видами водної рекреації є відпочинок, туризм, профілактика та лікування, спорт й оздоровлення. Підкреслюється необхідність розмежування рекреації і туризму на водних об'єктах за територіальною ознакою – узбережжя та акваторія, сезонами, поєднуючи їх з відповідними установами та закладами відпочинку (рис.1).

Рис.1. Класифікаційна схема рекреаційного використання водних об'єктів

Зокрема О.О. Бейдик в основу методики дослідження гідрографічної мережі та узбережжя морів для потреб рекреації поклав картометричний аналіз топографічних основ адміністративно-територіальних суб'єктів України. В якості основної ділянки водного об'єкту, яка найбільше придатна для потреб рекреації, учений виділяє актуальну смугу як узбережну територію стабільної рекреаційно-туристської функції, котра характеризується найбільшим навантаженням від рекреаційних потоків (стихійних і каналізованих), засобів розміщення та пересування. У межах актуальних смуг, як правило, зосереджена значна кількість ресурсів рекреації та туризму (наприклад, Дніпровський рекреаційно-туристський коридор) [4].

Найбільш поширеними видами відпочинку на узбережжі внутрішніх водних об'єктів в літній період називають купання, прийняття сонячних і повітряних ванн, пішохідні та велосипедні

прогулянки, екскурсії, спортивні ігри. Акваторії водойм використовуються нині переважно для купання, аматорського рибальства, а також інтенсивно для вітрильного та водно-моторного спорту, катання на човнах і водних лижах, теплохідних екскурсій (табл.1).

Таблиця 1.

Види рекреаційного водокористування

Вид рекреації	Сезон водокористування
Пляжний відпочинок	В-Л
Купання	Л
Рибальство аматорське	В-Л-О-З
Прогулянки пішохідні лижні	В-Л-О-З О-З
Катання на снігоходах	З
Віндсерфінг	В-Л-О
Дайвінг	Л
Відпочинок активний: на парусних (яхтинг) і веслових суднах	В-Л-О

Примітка: З — зима; В — весна; Л — літо; О — осінь.

Важливе значення має оцінка чинників рекреаційного використання водних об'єктів та їх рекреаційних функцій в зв'язку з установами та місцями відпочинку. На основі структурно-графічної моделі процесу рекреаційного водокористування (табл. 2) досліджено фактори розвитку рекреаційного водокористування, на основі чого встановлено, що головними факторами є зміни споживчого попиту, структура та якість водно-ресурсного потенціалу; рівень інформатизації, екологізації та інноваційної діяльності.

Для виявлення переваг рекреантів серед видів водної рекреації та туризму у Києві та області було проведено анкетування у туристичний сезон (травень-вересень). Об'єктом спостереження була сукупність відвідувачів, які прибули до м. Києва з інших регіонів України, а також місцеві жителі.

Аналіз показав, що пріоритетною метою водокористування є оздоровча рекреація з використанням пляжних ресурсів (97%). Близько 30,2% поєднує відпочинок з культурно-розважальними цілями, 12,9% – з культурно-пізнавальними.

Головними критеріями вибору місця відпочинку є локація відпочинку (90,6%), екологічний стан акваторій та пляжів (84,8%) та мальовничий ландшафт (65,7%).

Серед відпочинку на узбережжі перевага надається прийняттю сонячних і повітряних ванн та пішим прогулянкам, а серед видів відпочинку на акваторії - купання, екскурсії, плавання на човнах.

У зимовий період серед рекреаційних занять переважають: катання на санках, ковзанах, піші прогулянки.

Порівняно менше значення має можливість пройти курс лікування (8,7%), наявність власного пляжу (5,8%), популярність, імідж курорту (1,1%).

Крім того, для 99,4% респондентів є визначальним фактором при виборі місця відпочинку наявність природних водних об'єктів; для 10,4% важлива наявність штучних водних об'єктів (басейни, водно-спортивні комплекси, аквапарки).

Останнім часом набули поширення такі нові види рекреації, як підводне плавання, підводний туризм (підводні маршрути для аквалангістів і акванавтів, з відвідування заростей екзотичних рослин, місць корабельних аварій). У зимовий період на акваторіях, покритих льодом, організовується катання на санях, ковзанах, здійснюється підлідний лов риби, розвивається буєрний спорт.

Також пропонується використання річок довжиною понад 10 км для організації таких видів відпочинку як акваскіпер (водний самокат), парасейлінг (політ на парашуті за катером), віндсерфінг (дошка з вітрилом), вейкбординг (комбінація водних лиж, сноуборду, скейту та серфінгу), дайвінг (підводне плавання), катання на гідроциклі (аквабайк), водних лижах, сплави на плотах, байдарках та каяках, прогулянки на човнах та катамаранах, що дасть економічний розвиток для більш ніж половини населених пунктів.

На підставі аналізу численних публікацій доходимо до висновку про доцільність поділу усієї сукупності видів водної рекреації на п'ять груп: пляжно-купальний відпочинок, відпочинок з використанням суден, рибальство, полювання, екстремальні види спорту.

Водні види рекреації сприяють загальному оздоровленню людини, зокрема досить популярними на сучасному етапі є ходіння на швертботах, на вітрильній дошці, веслування на байдарці, шлюпці, відпочинок на плоту, катання на гідровелосипеді, водних лижах, водних санях, на «банані», катання на водному мотоциклі, прогулянка на крейсерській яхті катері, занурення з аквалангом, пірнання із затримкою дихання, стрибки у воду, плавання в ластах, відпочинок у смузі прибою, плавання на матрацах, парашутне буксирування, ігри на воді.

Увагу лікувально-оздоровчому різновиду водної рекреації присвячено також у працях Г.І. Шаповалова [5]. Зокрема учений досліджує особливості купання у льодяній воді.

В умовах значних масштабів рекреаційного природокористування і дефіциту природних водних рекреаційних ресурсів все більшого значення для цілей водної рекреації набувають водосховища. Особливо велика їх роль в регіонах з високою концентрацією міського населення, де найчастіше водосховища є ядром формування специфічної територіально-рекреаційної системи. На берегах водоймищ відпочиває більше населення, ніж на інших водних об'єктах. Відпочинок на берегах водосховищ є популярним ще й тому, що наявність саме водного об'єкта суттєво урізноманітнює структуру видів рекреації та рекреаційних занять. Так, на водосховищах можливо організувати та розвивати такі види водного відпочинку, як акваскіпер (водний самокат), водна куля, катання на гідроциклах (аквабайки), водних лижах, дайвінг, підводне полювання, прогулянки на човнах та катамаранах, які значно урізноманітнюють типи рекреаційних занять на

воді. Ці та інші види відпочинку дадуть можливість задіяти у сферу надання рекреаційно-туристичних послуг значно більше населених пунктів [4].

В багатьох дослідженнях акцентується увага й на такому способі водної рекреації як катання на морських хвилях за допомогою різних пристосувань. Зокрема це - віндсерфінг (катання на дошці під вітрилом), кайтсерфінг (катання на дошці під парашутом) і вейкбордінг (катання на дошці, яка буксирується катером).

На особливу увагу дослідників-туризмознавців заслуговує безпосередньо водний туризм – це походи по річках, озерах і водосховищах на туристських суднах (байдарках, човнах, катамаранах, надувних суднах, плотах тощо). У водному туризмі вдало поєднуються елементи пізнання, активного відпочинку, оздоровлення, фізичної культури і спорту. Він доступний кожній практично здоровій людині незалежно від віку. Тому за численністю тих, що займаються водним туризмом він лідирує поряд з найбільш масовим пішохідним. Розвитку водного туризму сприяє наявність спеціальних плавзасобів (доступних за ціною для більшості рекреантів), а також широкий розвиток саморобного конструювання і виготовлення даних туристських плаваючих засобів.

Існує як організований, так і неорганізований водний туризм. У неорганізованому поході туристи самостійно розробляють маршрут, визначають його тривалість, вирішують проблему зі спорядженням, харчуванням, розвагами. Як правило, в такі походи вирушають досвідчені туристи-водники. У організованих походах туристу пропонується програма маршруту, необхідне спорядження. Програми таких водних турів різноманітні за тривалістю, маршрутом, кількістю стоянок, категоріями складності. Саме категорії складності впливають на вибір маршруту водної подорожі.

Необхідно відзначити, що дуже популярним засобом для подорожей завжди були і залишаються вітрильники. Круїзи на стародавніх і традиційних вітрильних судах – один з найбільш динамічних видів туризму в США і Європі.

В даний час поодинокі фірми пропонують своєрідний туристичний продукт – стажування в якості юнги на великих парусних судах. Таке стажування може бути одноденним або продовжуватися до 12-16 діб. Вік бажаючих пройти таке стажування – від 15 років.

Ще одним популярним напрямком водних подорожей є яхтинг. В залежності від розмірів і призначення яхти поділяються на гоночні, крейсерсько-гоночні, прогулянкові й туристичні. Любителів яхт по всьому світу об'єднують тисячі різних яхт-клубів.

Незважаючи на те, що походи на більшості яхт (за винятком особливо комфортабельних і великих) – заняття не з легких, тут, отримали поширення екстремальні подорожі. В останні роки дуже популярним видом яхтингу стали гонки яхт різних класів. Найпривабливішими є гонки яхт суперкласу. Кілька років тому увага всього світу була прикута до найтривалішого (понад 10 місяців) за всю історію вітрильного спортивного марафону – «Whitbread Round the World Race» загальною протяжністю понад 33 000 морських миль.

Існують й інші проекти яхтингового туризму, які відрізняються умовами участі, величиною суден, складністю проведення. Подорожі на яхтах, а тим більше витрати на утримання цього досить коштовного плавзасобу доступний далеко не багатьом. Звісно, потреба у задоволенні подорожувати по річках і морях серед рекреантів і туристів є набагато більшою. У результаті в останні роки одержав розвиток самодіяльний вид туризму на яхтах-катамаранах. Такі яхти-катамарани представляють собою кілька надувних балонів, скріплених між собою міцними алюмінієвими трубками. Таке судно набагато дешевше традиційної яхти, і ризики в процесі експлуатації набагато більші.

З'явився новий оригінальний спосіб подорожей – water-skyshoes – автономне переміщення по воді на своєрідних лижах. Порівняно недавно були винайдені «надувні черевики» – своєрідний незвичний варіант водних лиж. Прообразом для їх створення послужили снігоступи. На таких надувних лижах деяким сміливцям вдавалося проходити дуже великі відстані по воді, причому не тільки на річках. Деякі мандрівники долали понад 5000 км по океанських хвилях) [4.].

Останнім часом набув поширення також підводний ритуальний туризм – надання різних почестей і покладання вінків на місці затонулих суден і масової загибелі моряків в результаті катастроф або військових дій. Такий вид туризму особливо популярний у регіонах, які мають значний потенціал для пригодницького, наукового, навчального та ритуального підводного туризму [5].

Серед інших досліджень водного туризму, заслуговують на увагу роботи М.П. Кляпа, який обґрунтовує існування водного, морського, озерного, острівного, болотного, підводного, пляжного, рибальського, річкового, китового та дайвінг-туризму [3].

Автор розрізняє декілька підвидів водного туризму: сплав по річках, рафтинг, вітрильний туризм, каякінг, каньйонінг (подолання каньйонів без допомоги плаваючих засобів), віндсерфінг, вейкбордінг, які варто відносити до різновидів екстремального туризму на водних об'єктах.

Серед багатьох засобів сплаву для водного туризму варто відзначити найбільш поширені: водні лижі, водна дошка; каяк, каное (одно-, двомісний засіб сплаву); катамаран, педальний (пляжний) катамаран (від 2 до 6 осіб); бублик (від 2 до 4 осіб); байдарка (двомісне судно); рафт (від 2 до 10 осіб); пліт (від 4 і більше осіб); надувні плоти і човни (від 1 і більше осіб).

Аналіз особливостей розвитку екстремального туризму на воді (полювання, рафтинг, дайвінг, вейкбордінг, і серфінгу), знаходимо також у роботах І.З.Зінько, Л.М. Кирилюк, Т.Г. Сокол [1;2;3;4;5].

Великою популярністю у світі користується підводний туризм (дайвінг-туризм, підводний туризм, снорк-лінг, туризм на підводному човні) – це різновид туризму, в основі якого знаходиться підводне плавання зі спеціальним спорядженням. Дайвінг (англ. "diving" від англ. "To dive" – пірнати). В англійській мові, звідки було взято слово, англ. diving означає просто "пірнання", і використовується для опису підводного плавання зі спорядженням (англ. scuba

diving) або без нього (англ. free diving), водолазної справи (англ. hooka diving) і просто стрибків у воду.

Підводний туризм можна розділити на такі класи:

- фри-дайвінг – підводне плавання при затримці дихання. Дозволяє пробути під водою кілька хвилин (світовий рекорд – 11 хвилин 35 секунд);
- рекреаційний дайвінг – підводне плавання для відпочинку, задоволення. Цей вид занурень обмежений глибиною до 40 метрів. Також в рекреаційному дайвінгу існує, як підклас, технічний дайвінг – це будь-яке занурення за межі зони денного світла та будь-яке занурення глибше 40 метрів і будь-яке занурення, яке вимагає декомпресійних зупинок. Різновидами технічного дайвінгу є кейв-дайвінг і болотний дайвінг;
- професійний дайвінг (або комерційний), використовується також термін "водолазні роботи";
- нічний дайвінг – можливість бачити в темряві дивовижних тварин і риб, які ведуть нічний спосіб життя приносить дайверу рідкісне задоволення. При нічних зануреннях дайверам необхідне додаткове спорядження – лампи, світлові хімічні олівці, стробоскопи. Натомість, обов'язковою умовою нічного дайвінгу є детальне знання техніки здійснення нічних занурень, точне знання місця занурення і досвід підводної фотографії в незвичайних умовах;
- підлідний дайвінг дає можливість спостерігати і досліджувати химерні форми льоду, тварин і рослинність холодного місця існування. Крім традиційного комплекту спорядження, дайверам-підлідникам необхідні регулятори, шнурки, страхувальні канати, переговорні пристрої і навіть запасний сухий костюм. У числі особливостей підлідного дайвінга тривала і наполеглива підготовка, відмінне знання техніки безпеки, відлагоджена взаємодія партнерів, правильність вибору і організації місця занурення, знання особливих процедур виконання кожного занурення. Підлідний дайвінг – це спорт підвищеного ризику, безпека дайвера тут залежить від правильності планування, точності і злагодженості проведення занурення;
- підводна дайвінг-спелеологія – спелеологічний дайвінг схожий на підлідний за психологічними особливостями, дослідницькими цілями. Так само, як підлідний дайвінг, підводна спелеологія вимагає спеціального спорядження і навиків, зокрема уміння користуватися котушкою з мотузкою. Крім того, що підготовка в цьому виді дайвінгу досить складна і тривала за часом, потрібно пам'ятати і про те, що спелеологічні занурення проводяться в умовах обмеженого простору з неминучою загрозою клаустрофобії і труднощів, що виникають при використанні газових сумішей. У таких складних умовах необхідні бездоганно відпрацьовані навички дій в аварійних ситуаціях, сила волі і здатність справитися з панікою, уміння орієнтуватися. Ризик при подібному зануренні величезний, проте задоволення, що отримується при цьому, максимальне;
- дайвінг-дослідження затонулих кораблів також один з різновидів дайвінгу. Такі занурення здійснюються перш за все в дослідницьких цілях, для розкриття таємниць загибелі суден і підняття затонулих об'єктів, у пошуках скарбів і для того, щоб зустрітися з тисячолітньою історією,

похованою на морській глибині;

– підводне полювання, дайвінг в цьому вигляді проводиться у відкритих водоймищах, де можна наловити риби;

– спортивний дайвінг – комбіноване плавання (300 метрів). Спортивний дайвінг це найпростіший вид дайвінгу. Він здійснюється з розважальною метою, і отримання задоволення, метою таких занурень є знайомство з підводним світом і дослідження флори і фауни водних об'єктів. Особливістю спортивного дайвінгу є нескладність підготовки, максимум безпеки і мінімум спорядження [3].

Своєрідним видом рекреації можна вважати підводні розкопки та скарбощукання. Підводне плавання включає в себе різні напрямки. Найбільш популярним з них є підводна археологія (пошук і дослідження затонулих об'єктів – міст, кораблів). Більше половини учасників підводних центрів займаються підводним плаванням з метою пошуку і обстеження загиблих суден, частина з них бере участь у пошуку скарбів[5].

Іншим напрямком підводного плавання є участь у наукових дослідженнях з метою вивчення підводного світу [3].

Новим видом туризму на воді є тури на підводних човнах. Якщо раніше занурення в батискафах і субмаринах були доступні лише науковцям та військовим і проводилися виключно з метою досліджень або вдосконалення техніки, то останнім часом за кордоном все більший розвиток одержують підводні туристичні екскурсії [2].

В роботах М.П.Кляпа, Ф.Ф.Шандора також підкреслюється, що ефективним видом водного туризму є сплави на плотах [3]. Зазвичай програма сплаву містить не тільки водну подорож, а й різноманітні інші види рекреації і туризму, включаючи послуги сільського та екотуризму, екскурсійні тури в прибережних зонах, розважальні, обслуговуючі та інші послуги.

Висновки. На основі вище викладеного можна зробити висновок про те, що туристично-рекреаційний потенціал водних ресурсів досить значний та різноманітний. Його складовими частинами є як внутрішні водні об'єкти, так і відповідні компонентно-ресурсні функції Світового океану. Величина та різноманітність такого потенціалу створює сприятливі передумови для його використання з туристично-рекреаційною метою. При організації туристично-рекреаційної діяльності на різних водних об'єктах важливе значення мають різноманітні чинники, врахування яких дозволяє ефективно та екологічно безпечно використовувати водний об'єкт, визначити шляхи його рекреаційно-туристичного освоєння. Різноманітність водних видів відпочинку та туризму вимагає диференційованого підходу до вирішення питань водовикористання як для різноманітних типів водних об'єктів (річка, озеро, водосховище, ставок), так і в межах кожного досить великого водного об'єкта.

Особливо важливу увагу також варто приділити комплексно-територіальному аспекту рекреаційного водокористування, зокрема напрацювання методичних положень щодо оцінки

територіальної диференціації рекреаційно-туристичного потенціалу, виявлення та делімітації форм геопросторової організації його використання, районування рекреаційного водокористування тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Зінько І.З. Організаційно-економічні особливості розвитку нових видів туризму в Україні // Вісник Львівського інституту економіки і туризму. – Львів: СПОЛОМ, 2006. – №1. – С. 42-45;
2. Кирилюк Л.М. Нові (нетрадиційні) види туризму України // Наук. записки Вінницького держ. пед. університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2008. – Вип. 17. – С. 191-195;
3. Кляп М.П. Сучасні різновиди туризму: навч. посіб. /М.П.Кляп, Ф.Ф.Шандор. – К.: Знання, 2011. – 334 с.
4. Сокол Т.Г. Основи туристичної діяльності. – К.: Грамота, 2006. – 264 с.].
5. Шаповалов Г.І. Підводна археологія Запоріжжя: досягнення і перспективи. / Підводні дослідження: Археологія. Історія. Дайвінг. 2010. – Випуск 2].